

Víctor García Tur

8 febrer 2022

Víctor García Tur (Barcelona, 1981) és escriptor i professor a EINA Centre de Disseny i Art de Barcelona i a l'Escola Bloom. El seu darrer llibre és *L'aigua que vols* (premi Sant Jordi 2020).

L'estramònia, planta malaurada¹

Devem a l'escrutini funest de fray Diego de Deza, censor del Sant Ofici, la supressió de l'estramònia dels textos de matèria medicinal i botànica. Ni tan sols el sol·lícit *Dioscòrides* que Andrés de Laguna volcà a la llengua castellana se'n lliurà de l'esporga; ni en la prínceps que Joan Laci tirà a Antuèrpia el 1555, ni en les quatre edicions sorgides d'un taller de Salamanca —propietat del també flamench Mateu Gast—, ni en les moltes còpies que s'estamparen a la bella ciutat de València al llarg del segle xviiiè, s'esmenta aquesta peregrina planta mediterrània: l'estramònia o estramoni femella (*Datura stramonica*). Com si la flora poguera ésser classificada en benèvola o malfactora, la Inquisició obrà per tal que l'estramònia ens manqués als llibres i que fins els barons més doctes la ignoressin... Una veritable desgràcia, S^{rs}!

Però a despit dels tràmits inquisitorials, la Naturalesa no s'ha prèns la molèstia de censurar la dita planta; i, encara avui, l'estramònia s'entesta a néixer en sòls regirats, terres de guaret, abocadors i antigues fementeres.

Dèiem, doncs, que fou fray Diego de Deza, emparat en la *Pragmàtica* de 1502, qui decidí que tota versió del *Dioscòrides* devia ésser incorporada als *Índices y Expurgatorios* d'obres perilloses per al bon senderi cristià. En rigor, enfrontat a les entrades i als boixos del *Pedacio Dioscòrides Anazarbeo, acerca de la materia medicinal y de los venenos mortíferos*, fray Diego de Deza referí l'existència de «secciones supersticiosas o afines a artes obscuras y nigromanticas, muy contrarias a la Santa Fe Catolica y aun a las buenas costumbres, por donde yo, viendo que el resto de contenidos son utilissimos a la Medicina, expongo que sean acribadas las dichas secciones perniciosas para no desmerezer el resto». I tal dit, tal fet, l'estramònia perdé el dret a figurar en la literatura erudita; i en l'expulsió s'acompanyà d'altres herbes maleïdes com la mandràgora (*Mandragora autumnalis*), el jusquiam (*Hyoscyamus niger*) i l'heura del diable (*Smilax aspera*). La dissort ha estat gran, S^{rs}, perquè els veredictes de fray Diego de Deza arrelaren en la corrua d'inquisidors que el seguiren i, endemés, cohibiren els futurs estampadors que ja no han gosat de corregir la falta i arriscar-se a perdre l'imprimàtur. Per alguna raó insospitada, ni tan sols en segles més recents i més favorables al progrés de la Filosofia Natural, l'estramònia ha estat readmesa en les

farmacopees hispàniques.

Cal repescar, per tant, fonts antigues i tota mena d'escrits foranis per a acompletar la informació denegada i redescobrir les propietats de la *Datura stramonica*; propietats que —convé encomiar-ho— el poble analfabet no ha cessat de reconèixer.

A aquesta fi recuperadora, que avui ens proposem, són ben útils el *Receptari de Manresa* (1347) degut a la ploma de Bernat Despujol, les concòrdies barcelonines i certs tractats —potser apòcrifs— d'Arnau de Vilanova; així com també són de gran ajut el *Dioscòrides* venecià que Mattioli donà a impremta el 1548, l'*Epitome Matthioli de Plantis* (1586) de Camerarius, o el *De Natura Stirpium* (1537) de Ruellius, entre d'altres obres, intactes i veres, que l'autor d'aquests papers ha pogut sotmetre a examen. N'hi ha més, és clar. Fins i tot Santa Hildegarda, a la *Physica* del llunyà 1195, fa una descripció completíssima de la planta, puix aquesta era cultivada al mateix *hortus conclusus* del convent. «La tija és rogenca» —diu el llatí de la visionària del Rin— «rotunda, macissa i pilosa, i, en torn a ella, allà on naixen les rames, es veuen moltes concavitats. Les flors formen a manera d'umbel·les en la summitat dels talls i, en madurar, es desplomen i volen en l'aire com àngels gloriosament descendits al Món Terrenal». És una planta, l'estramònia, que es desenvolupa en ziga-zaga i, unes línies més avall, Santa Hildegarda l'assimila al llamp amb més poètica —s'entén— que exactitud.

*

Tot seguint amb la fitografia de la planta que ens ocupa, des d'una òptica més actual i filosòfica, S^{rs}; de les flors de l'estramònia hem d'anotar que sorgeixen arran del peu foliar, sostingudes per una tija molt més llarga que el pecíol de la fulla. Tenen un color rosat i formen un globus a la base que s'estreta en un tub, per a tot seguit culminar en una llengüeta, oblonga, carnuda, i molla, com si disposés de llavis, que els insectes libadors han de penetrar per a xuplar-ne el nèctar. En paraules del sapientíssim moro Abulcasis, segons una traducció lleonesa del segle xiiiè, les flors «queren recordar el mugeril aparato e sienpre han humidat». Dita comparació és tan òbvia com recurrent entre els botànics, i ens remet a la *Teoria de la Signatura* que tant s'escau al Regne Vegetal. Des de la nit dels temps que la creença en el *signe de les plantes* ronda el cap dels pastors i les gents camperoles, que han volgut associar l'aparença de certes espècies vegetals amb llurs valors remeiers. Més tard, Paracels i d'altres molt legítims erudits, armant-se d'experiències i comprovacions, ho han verificat en tantíssimes obres: «Tot vegetal està senyalat per la Naturalesa» —sosté Paracels— «i s'anuncia per a allò que en resulta bo». Aquesta analògica idea de la *signatura rerum* serà fàcilment il·lustrable, S^{rs}, si a qui suara s'escolten li és dat de recuperar una anècdota personal, succeïda a les Moles farà cosa de deu anys. Trobant-nos de passeig amb un parent, certa tarda, li preguntàrem a un pastor pel nom vulgar del *Polydium*, tot mostrant-li l'espècimen que havíem collit. L'home dubtà, el desconeixia per complet. Aleshores li diguérem que al nostre país se l'anomena *herba de la pigota* i, tot girant la fronda, li vàrem ensenyar el revers de la mateixa, curulla de puntets vermells —els esporangis— talment pústules varioloses. El pastor quedà bocabadat i s'exclamà: «Oita com la planta ens confessa sa virtut!». En cap moment s'havia esmentat l'ús medicinal del *Polypodium vulgare* sinó que, des de sa simplicitat naturalíssima, el bon home estava aplicant la teoria de la signatura. I no s'errava pas: com tots vostès no ignoren, els preparats a base del rizoma del

polipodi combaten la verola.

Tota aquesta circumlocució, S^{rs}, vol recalcar que, en efecte, la insígnia vulvar de l'estramònia —el símil amb l'aparell reproductor femení— insinua el socors que la química de la susdita planta proporciona a l'infantament: beguda en infusió —o el mateix fa ficada en la natura de la dona— l'estramònia facilita l'expulsió del concebut. No ho ignoren les llevadores de certes contrades, que no dubten a recórrer-hi en els parts laboriosos; àdhuc ens consta que són moltes les trementinaires dels Pirineus que han fet de la planta un dels unguents més cars de llur repertori.

Que l'estramònia afavoreixi la fecundació no és tan segur, però n'existeix la popular predisposició a tal idea, també a causa de la morfologia efeminada de la flor. És una creença ben arrelada, que ratlla el misteri de la Fe, i de la qual se n'ha desenvolupat tot un negoci popular que espera treure'n suc. Com esmentàvem, existeixen unguents, quintaessències, beuratges, pols d'arrel, i a les terres de l'Ebre són ben conegudes les *tiares de la Mare de Déu* que les gitanes anuncien a mercat, i que han de *coronar* la fertilitat de la dona; tanmateix, no falten les males llengües prestes a acusar la substitució de l'estramònia per les, si fa no fa semblants, flors d'herba de la marfuga (*Aristolochia pistolochia*). El sempre curós Marquès de Rourera, inserta la següent notícia al *carnet de voyage* que s'endugué per terres mallorquines: «Las herboristas la proclamen [l'estramònia] amb un cantabile encisador, y après la venen a la plasa per quant desitjen, a las mullers exorques que frisan pera empreñarse, y fins los marits bords passen la vergoña de compral-la». El negoci vulgar —al marge de resultats— és quantiós; fora bo, així doncs, que les sals essencials de l'estramònia fossin convenientment cristal·litzades i receptades, únicament, pel bon criteri dels facultatius. Joseph Quer, rossellonès de tots nosaltres admirat, cirurgià de S. M., consultor de llurs Reials Exèrcits, acadèmic de l'Institut de Bolonya, de la Real Médica Matritense, de la Real Quirúrgica de Porto, i primer professor de Botànica del Real Jardín de Plantas de Madrid no negà pas a l'estramònia l'entrada al laboratori. En uns papers de Quer que no foren inclosos a la *Flora española* de 1762, emperò pogueren llegir els privilegiats subscriptors de la Real Médica, aquest doctor —un perfecte humanista— anotà: «En la Analisis Chymica de cinco libras de Estramonnia con flor, y llena de frutos, destiladas en el Baño de Vapor, salieron dos libras, trece onzas de licor puro, de olor, y sabor de hierba, algo acre, sin dar señal alguna de acido, o alkali: una libra, diez onzas, cinquenta y quatro gramos de licor limpio, obscuramente acido. La massa negra, que se hallò en el alambique, calcinada en la retorta, diò tres onzas, cinco drachmas, doce gramos de un licor yá acido, yá alkalino-orinoso: dos onzas, cinco drachmas, diez gramos de aceyte crasso de la consistencia de jarave. De esta analysis se evidencia, que la Estramonnia contiene una pequeña porcion de sal esencial tartarea, mezclada con mucha cantidad de aceyte acre, y narcotico». Ací, l'adjectiu *narcòtic* no és pas gratuït. Com succeeix amb la belladona (*Atropa belladonna*) —per posar un exemple pròxim i notori—, els components de l'estramònia actuen sobre els nervis vegetatius i en paralitzen l'activitat, sovint de manera espectacular, tal i com passa amb el fenomen de la midriasi, que consisteix en la dilatació abnormal de la nineta de l'ull. No ens resistim a citar un dels eminents col·legues del nostre Il·ltre. Círcol —figuerenc de qui sobra dir el nom—, que no ha hesitat un sol moment a resoldre, mitjançant l'Empírica, els reptes que suposa el desconeixement de l'estramònia. Sempre valent, jogasser i enciclopèdich, el nostre estimat ens proposa en el deliciós seu castellà: «Si sentís curiosidad por los fenómenos naturales y tenéis a mano estramonia fresca, podréis realizar un experimento *embelesador* con vuestro

gato o con el gato del vecino. Desde luego, tratándose de uno cualquiera de vosotros, que vamos a suponer no dispone de medios para inmovilizar el gato en una mesa de operaciones, será preciso que el animalito sea manso y conocido vuestro, para que el experimento pueda ser acometido satisfactoriamente. En estas condiciones, lo mejor es aprovechar un momento en que el gato descanse, a condición de que no se espante cuando, acariciándole, procuréis separarle los párpados de un ojo y echar entre ellos una gota del jugo vinoso que rezuma de una baya madura estrujada entre los dedos. Sea como fuere, así que el gato siente en el ojo la gota de jugo de estramonía, lo cierra súbitamente, se levanta, escapa, y a poco lo veréis restregándose el ojo con la manita, lamiéndosela y volviéndosela a pasar por él, como cuando se lava la cara a su delicada manera. Poco a poco, volverá a abrir el ojo, y nada de particular notaréis en él, como no sea, acaso, en torno al mismo, la mancha violácea del fruto de la estramonía. Pero, al cabo de un rato, seréis testigos de un fenómeno en verdad desacostumbrado: La pupila del ojo humedecido no será ya igual a la otra, sino más grande. Y el experimento será tanto más brillante cuanto más intensa sea la luz de la estancia. A pleno sol, veréis la pupila del ojo incólume como finísima rendija vertical; y la del ojo tratado con zumo de estramonía, en cambio, muy abierta, mucho más amplia. Pasadas unas horas, la dilatación pupilar del ojo atacado se irá reduciendo paulatinamente; y a la mañana del otro día no distinguiréis ya diferencias entre las pupilas de ambos ojos». Heus ací els fets, provadíssims. El que ja no podem aventurar és si de tal facultat —la midriasi— se n'ha tret partit amb fins cosmètics; recordem que, durant segles, les mans del sexe dèbil no han titubat a l'hora d'usar la belladona com un col·liri per ço d'engrandir les pupil·les i la bellesa ensems. ¿Haurà succeït el mateix amb el suc d'estramònia? No en tenim constància i, doncs, quedem a l'espera de nous arguments. Els folkloristes farien una bona contribució al respecte.

*

S^{rs}, l'intel·lecte —que mai no abaixa la guàrdia— els deu estar burxant i ara malden per saber quines altres propietats allibera la planta que li hagin reportat l'antagonisme del Sant Ofici durant aquests últims segles tan enemics de la sapiència.

Engrunem-ho d'una vegada per totes: el que s'esdevé amb la ingesta dels fruits de l'estramònia no és menys fabulós que allò obtingut amb unes poques gotes sobre el globus ocular. El pas dels sucs pel sistema digestiu desencadena el poder substancial de l'estramònia; *id est*, trastorna els sentits i convoca imaginacions extraordinàries, car l'estramònia és planta al·lucinant provada. La virtut midriàtica —com tot just referíem— és induïda a dosis baixes; les ninetes es dilaten i la llum entra amb més força, de manera que els colors són vistos amb una esplèndida lluor que caldria titllar de pictòrica. És quan augmentem la dosi que hom experimenta les primers llampurnetes —focs follets intuïts a cua d'ull— així com una sensació creixent de lleugeresa, com si poguérem arrencar a volar pel simple desig de fer-ho... ¿Què ocorre quan les dosis són autènticament altes? Doncs bé, en el cas que el dissortat que s'ha excedit en la menja de fruits decideixi jaure i cloure els ulls, es trobarà en presència d'una esponerosa amplitud de visions que porten notícies d'aus meravelloses i flors impensables, totes elles refulgents i bellament acolorides, com si el més excels dels pintors de Cort s'hagués aplicat a dotar de vida un fresc, monumental, alhora tan irreal com vívid.

Que es despertin deliris florents i vives ramificacions no ens ha de sorprendre gens, atès que

la intoxicació prové d'una planta i no pas d'un fong. Tampoc han de xocar-nos les recurrents aparicions ocellils sota els efectes de la tal droga; nogensmenys l'estramònia ha estat encertadament associada a una curiosíssima *rara avis* de la conca mediterrània... Els Il·l·lres. presents deuen ensumar-se que ens referim a la *Caprimulga stramonica*, au vulgarment dita *estramonya* —i no s'erren pas.

Estramònia i estramonya. Ja la pròpia etimologia vol que planta i criatura se'ns confonguin. El parentiu que la Natura ha enfilat entre ambdues espècies és doble, en el sentit que l'ocell considera les llavors de l'estramònia un àpat d'allò més exquisit i, en l'època de la cria, l'abelleix el nèctar de la pròpia flor. Si la funció crea l'òrgan —certament, així és—, la simple apreciació de les formes externes d'un animal haurà d'inspirar-nos-en els hàbits, *ergo* si l'estramonya és au de llengua oblonga i retràctil, això respon a les seves inclinacions lotòfagues. És camallarga perquè excava el sòl, tímidament, abans de pondre-hi els ous al ras, entre els brucs i les timonedes. Valgui, per arrodonir el retrat, que l'estramonya comparteix dimensions i bigotes amb el pioch salvatge (*Otis tarda*), el plomatge és negre amb notes iridescents al coll —en el cas del mascle—, els ulls són grocs i frontalitzats, similars als dels mussols, i s'acompanyen d'uns plomalls delicats i corbs a la manera de pestanyes.

En tot cas, l'estramonya és au infreqüent i carament avistada, els hàbits nocturns han enfosquit l'estudi, i més enllà de descripcions morfològiques poc s'ha aprofundit en el seu veritable *ethos*. Fem ús de la biblioteca, novament, per ço d'escatir les qüestions relacionades amb la conducta de l'animal. L'ínclit Aristòtil consigna el consum de llavors d'estramònia i preveu —sense entrar en minúcies— la generosa contribució de l'estramonya a la perpetuació d'aquesta seva font d'aliment. Més aventurat, Plini el Vell apunta que la planta d'estramònia neix allà on l'estramonya hagi afluixat els fluids interns; és a dir, que l'ocell és disseminador del vegetal per via de l'excreció. Plini, que potser tenia pressa per terminar els set toms de la *Història Natural*, no ens regala més detalls de l'estramonya; emperò, podem completar l'estudi si acoblem bocins dels escrits d'Argemius amb els d'Elianus. Mentre que Argemius ens recorda casos en els quals una galleda de llet de cabra, oblidada a la intempèrie, ha atret l'apetit d'un exemplar d'estramonya, el *De natura animalium* d'Elianus, directament, ens dibuixa una au paràsita —com a l'aigua ho serien llepapedres i sangonelles—, una bestiola que aprofita la cobertura de la nit per a abordar vaques i someres i xumar-los la llet del mamellam, fet que Brisson i d'altres naturalistes també corroboren. Al cap i a la fi —Argemius, Elianus, Brisson—, tots ells recullen una informació molt estesa entre la pagesalla: que l'estramonya es deleix per la llet mamífera, àdhuc la humana. I per bé que en matèria d'aquest curiós hàbit alimentari, la literatura és molt més rica per la banda llegendària, convé passar-hi de puntetes. Com que aquesta vol ser una exposició que aboqui llum allà on tan sols s'hi posen ombres, cercarem allò que rau de cert en la llegenda, bo i aplicant tot el nostre judici discriminador:

Hom ha oït, a tantíssimes comarques, com s'amenaça les parteres que alleten amb la vinguda nocturna de l'estramonya; millor que es recloguin al lligador del cor de la casa —se'ls diu— i que no badin la porta. A les valls més remotes dels Pirineus, on la superstició no ha estat prou ventilada, la presència ominosa de l'estramonya és tal que les precaucions adopten l'aire d'un conte de fades. Les velles recomanen que, encara que no faci fred, ja a les nits de tardor s'encengui la llar, d'altra manera l'estramonya descendirà per la xemeneia i trobarà el camí cap a la muller desprevinguda, i no cessarà fins buidar-li els pits maternals.

Aquesta és una temor que ve d'antic. Podem presumir-li orígens —com a mínim— ibers. Existeixen, de fet, tot de disseny apotropaics que gravats a les llindes de les cases del nord del Principat han de salvar-les de la visita *non grata* de l'estrany. A Eivissa i Formentera, on els illencs no estan disposats a balafiar una sola gota de llet de llurs escardalenques cabres, hom desvia l'atenció de l'estrany valent-se d'un fustany que, abans de ser penjat d'un clau a l'entrada de la cabrissa, és esquerat amb menstru de qualsevol tipus de femella. El poble, és clar, creu que no valen gats ni gossos guardians, perquè l'estrany espera que tothom dormi; i si la pròpia víctima resta ignorant del festí que les seves carns proporcionen és perquè l'estrany no empra el bec; per a nodrir-se li basta la llarga i hàbil llengua.

No està de més que repesquem cert dietari mudèjar —en possessió de la nostra antiga Universitat de València— que, tot recordant els usos d'abans de la conquesta cristiana, transcriu un ban de la ciutat de Gandia on l'alguatzir recompensa l'anihilació d'estranyes —sense especificar si és a causa de la minva de la llet dels ramats o per a la necessària protecció del veïnat del sexe dèbil. Així mateix, en uns plecs urgellencs s'explica que l'hereu nounat d'un senyor feudal mor quan la mare queda resseca per culpa de l'assalt nocturn de l'estrany —que també esgota qualsevol dida contractada per a suplir la natural mare. El senyor, en convenient aliança amb el papat, rebutja la dona i, en segones núpcies, embarassa una neboda jove; si bé la desgràcia es repeteix i la pobra dona queda sense aliment per al nadó, de manera que el senyor ha de convocar els seus nobles barons i, com qui guerreja sarrains, sortir a l'encalç de l'ocellot i devastar-li els nius. Evidentment, no se'ns dona el nom ni el títol del tal senyor i tot queda en un petit apunt de caràcter llegendari; un exemple, a tot estirar.

Heus ací una suspecta tirallonga d'exemples, doncs. Caldria aplicar-los-hi la bona prudència: acceptar, potser, que l'estrany pretén la llet de les vaques i, tanmateix, negar que delegi per la humana —més que més perquè tantes aprensions, de tan irracionals, semblen fruit de la droga que l'estrany enclou; manifestacions de molt poca confiança.

A l'autor d'aquests papers de diletant, només li queda d'afegir que, tractant-se aquest d'un segle més lluminós que l'anterior —amb un Home lliurat a la indagació de la Veritat i l'encalç del Progrés— faria bé la Ciència de readoptar la *Datura stramonica*, en els seus manuals, col·leccions i laboratoris. Cal treballar, Il·lres S^{ts}, en pro de l'avenç filosòfic i en benefici de l'assadollament llibresc dels voraçs *savants* que, com nosaltres, no poden resistir-se i s'amorren a totes les fonts del saber.

1. Una addenda al *Dioscòrides*, per a ser llegida al davant de l'Il·lustre Círcol Botànich de Barcelona i, fraternalment, discutida per tots els seus membres.

Categoria : L'inèdit

Etiquetes : Víctor Garcia Tur